

Národní symbolika ve veřejném prostoru

Marek Nekula

V následujícím textu si kladu otázku, zda a jak se do veřejného prostoru města vnáší a jak se v něm fixuje a proměňuje národní ideologie a v jakém vztahu je k veřejnosti. Zjednodušeně řečeno, jde mi o umístování určitých artefaktů do veřejného prostoru, kde se stávají předmětem semiózy, to znamená, že se v něm stávají nositeli určitých významů sdílených a vyjednávaných znakovým společenstvím. Výběrem svých příkladů tyto artefakty zužuji na pomníky významným osobnostem, jež je v lotmanovském smyslu možno chápat jako určité „texty“. Řada z nich bývá koneckonců také srdnatě otextována: pomník Janu Husovi, pomník Františku Palackému aj. Podobně mohou fungovat a fungují také reprezentativní budovy určitého kolektivu vyzdobené či ozdobené, v případě národního kolektivu národními symboly. A obdobně mohou fungovat také nárožní tabule s názvy ulic a náměstí odkazující k významným osobnostem nebo událostem a jiné texty v širokém i úzkém slova smyslu.

Zmíněné pomníky jsou do veřejného prostoru zpravidla uváděny slavnostním odhalením při příležitosti nějakého výročí, nebo je na takové ceremoniální uvedení do veřejného prostoru alespoň pomýšleno, třebaže k němu z různých důvodů třeba nakonec nedojde. V případě cenzurního zásahu jde o snahu o snížení jejich veřejného významu a dosahu. Jejich uvedení do veřejného prostoru také zpravidla předchází diskuze o volbě dané osobnosti, způsobu jejího zobrazení i o místě, rozsahu a podobě příslušné instalace. Jejich uvedení do veřejného prostoru může být také rozloženo v čase, takže nějaký artefakt nebo objekt působí do veřejného prostoru ještě před svým odhalením, například pouhým položením základního kamene jako v případě pomníku Josefa Jungmanna nebo v případě Národního divadla.

Významy, které tyto artefakty a objekty akumulují a do veřejného prostoru vnášejí, lze sotva považovat za

pevné a konstantní. A to i přes to, že se v nich – jde o do jisté míry statické artefakty – petrifikuje určité vidění světa. Znakové společenství čili společenství těch, kdo jsou určité artefakty či objekty s to vnímat jako komplexní znaky a číst je jako texty, významy daných artefaktů či objektů vyjednává již před instalací a přirozeně i po ní. Významy artefaktu nebo objektu se proměňují veřejnými shromážděními, demonstracemi, národními pohřby apod., které se u nich nebo s jejich využitím konají. Vlastně bychom nemuseli mluvit o znakovém, ale mohli bychom mluvit o jazykovém společenství. Příslušné osobnosti jsou totiž příslušníky nebo jsou reklamováni jako příslušníci určitého jazykového a kulturního společenství, v němž reprezentují jistou ideu, někdy redukovanou jen na ideu národa ztotožňovaného v českých zemích 19. století s tím nebo oním jazykem. Někdy – třeba v případě Karla I. či Karla IV. – si dvě znaková či jazyková společenství nárokují tutéž osobu jako svůj symbol, popřípadě dochází k vědomému distancování se od určité osobnosti a k jejímu přidělení jinému znakovému či jazykovému společenství (Jan Nepomucký, Wolfgang Amadeus Mozart), k němuž se daná osobnost třeba ani nehlásila. Tak je tomu i v případě realizovaných nebo plánovaných pomníků takových osobností.

Jak vidět, je vnášení národní symboliky do veřejného prostoru města a národní kódování veřejného prostoru města komplexní a dlouhodobý proces. Trvalostí pomníků a veřejných objektů, které samozřejmě mohou být a bývají také odstraňovány, tento proces přesahuje horizont jedné generace. Pomníky obecně známým osobnostem, jež si určité jazykově znakové společenství například v rámci vzdělání osvojuje jako určité znaky, se tak spolu s proměnou obecného pohledu na ně různě aktualizují a proměňují v čase.

Například pomník Janu Žižkovi byl smyslem založení národovecky orientovaného Spolku pro zbudování pomníku Jana Žižky z Trocnova na Vítkově v roce 1882. Soutěž na něj však byla vypsaná až v r. 1912, tedy o třicet let později, a skončila v roce 1914. Realizaci zdržela první světová válka, dokončení a osazení vítězného ná-

vrhu Bohumila Kafky pak druhá světová válka. Přitom původní národovecký plán pomníku Jana Žižky se v nových, demokratických, československých poměrech stal součástí komplexu Památníku národního osvobození. Samotný Žižkův pomník však byl nakonec realizován a nově interpretován v politicky a ideově naprosto odlišném kontextu padesátých let 20. století, tedy v době stalinismu či gottwaldismu. A tento změněný kontext s sebou přinesl i proměnu podoby a funkce Památníku národního osvobození.

Tento příklad předjímá, že se zde víceméně omezím na příklady z Prahy, i když obdobné mechanismy lze pozorovat i v jiných městech českých zemí, ať už českých nebo německých.

A ještě jedna orientační poznámka. V příspěvku vycházím z chápání národa v duchu jazykové, monoglossní, primordinalistické ideologie, tedy z toho, jak národ chápou sami aktéři dobového diskurzu, kteří národ „vyprávějí“ jako organismus, resp. jako organickou jednotu jazyka, etnika a půdy. Alternativní politické, resp. konstruktivistické pojetí národa nechávám stranou. Otázky národa zde nejsou mým primárním zájmem. Text se totiž zaměřuje na projekci jazykově chápaného národa do veřejného prostoru a teritoria přetvářeného v duchu jazykové národní ideologie a naznačuje význam veřejného prostoru pro formování veřejnosti. Až v závěru příspěvku se naznačuje možnost zpřesnění pojmu národní kultury a národního kódování veřejného prostoru.

1.

Vydeme-li nejprve pro jednoduchost z předpokladu, že existuje homogenní a v historickém čase se kontinuálně rozvíjející a v tomto smyslu stabilní národní identita, jak ji svým čtenářům „vyprávějí“ národní mytologie, historiografie, publicistika, literatura, divadlo, hudba a umění 19. a 20. století a jež postupně prosakuje kolektivem a stává se tak novou sociální realitou,¹

¹ K národu jako narativu srov. např. Bhabha (1990), k národu jako „coming into being“ srov. Anderson (1983), k poetice historiografie srov. White (1973), k poetice českého dějepiscetví srov. Řepa (2006).

pak bychom mohli říci, že postupná a – finálně viděno – „úspěšná“ projekce národních symbolů do pražského veřejného prostoru začala v šedesátých letech 19. století. Tehdy se tzv. říjnovým diplomem otevřela cesta k ideálům rovnosti, chápaným tehdy především jako rovnost národní. Veřejný prostor města byl totiž do té doby z národního úhlu pohledu – alespoň ve smyly vizuálním – na první pohled indiferentní.² To sice neznamená, že by třeba přírodní dominanty královského Vyšehradu spojeného s králem Vratislavem a Libuší a „císařských“ Hradčan nebyly vnímány v opozici. V beletristickém týdeníku *Lumír* se 31. ledna 1861 nicméně praví, že v Praze je sice dost nových pomníků, že však chybí pomníky osobnostem reprezentujícím (českou) národní myšlenku.³ Ty se sice již začaly objevovat v menších českých městech (např. v roce 1857 ve Dvoře Králové socha Záboje), ale přece jen šlo tehdy spíše o výjimky.

Národní pomníky odkazující k jazykovému, etnickému pojetí národa, které v Praze postrádá *Lumír*, se svou ideovou orientací odlišují od stávajících pomníků se symbolikou zemsky patriotickou (politický národ), jež však *Lumír* ve svém zpravodajství z různých důvodů nezahlédnuje. Buď proto, že jejich vztyčení již není aktuální, nebo proto, že jsou ignorovány pro svou cizost. Jde například o pomník Karlu IV. vztyčený mezi Klementinem, tedy tehdy ještě nerozdělenou univerzitou, a Staroměstskou věží Karlova mostu spojenou též s císařskou, říšskou symbolikou, a to za prostředky ze sbírky německých profesorů pražské univerzity (1848) a opatřený latinskými nápisy.⁴ Dále lze uvést novogotický pomník Františku I. Habsburskému (iniciován roku 1846) odhalený na vltavském nábřeží naproti Pražskému hradu v roce 1850. Jiným příkladem je pomník Václavu Raddeckému z Radče. Tento symbol věrnosti habsburské-

mu domu na něm třímá říšskou vlajku a stojí při tom na kulatém štítu neseném příslušníky různých zbraní a takto i národností habsburské říše. Pomník byl na Malostranském náměstí odhalen v roce 1859 za přítomnosti císaře a císařovny.⁵ Do této kategorie „jiných“ pomníků patřil i pomník „Studentstva pražského“ vytvořený na památku hrdinné obrany Prahy proti Švédům v roce 1648, jíž se zúčastnily i studentské legie. Původně tak šlo o pomník primárně nenárodní, zemsky prorakouský. Jeho odhalení na nádvoří Klementina se ale – také s ohledem na události roku 1848 – pozdrželo. K instalaci tak došlo se zpožděním teprve 24. září 1863 a v publikaci z roku 1864, tedy již v době otevřené národní propagandy, jej jistý P.J.Š. spojil s revolučním vystoupením studentů v roce 1848. V nestránkovaném prologu se o studentech a jejich vystoupení v roce 1848 v duchu jazykové národní propagandy praví: „...byli nejprvnějšími a nejstatečnějšími nejen buditeli, abych tak řekl, nýbrž i obhájci znovuzrozené svobody a národního života českého“. Přinterpretování pomníku jeho zasazením do jiného diskurzivního rámce (obrana Prahy proti Švédům v roce 1648 jako výraz věrnosti k Habsburkům potlačena ve prospěch revolučního vystoupení v roce 1848) je příznačné nejen pro Prahu. Původní záměr tvůrců pomníku přitom mířil, jak jsme řekli, mimo jazykově národní ideologický rámec.

Odlédneme-li od pozdějších významových nánosů, je tedy na přelomu padesátých a šedesátých let 19. století společným jmenovatelem těchto pomníků absence jazykově národní symboliky a jejich vázba na zemskou myšlenku či oslavu dynastie. Dále je jejich společným jmenovatelem fakt, že jsou umístěny v komunikačním středu města. To koreluje s Wortmanovou tezí, že do uspořádání veřejného prostoru města se promítají hodnoty společnosti, hierarchie těchto hodnot i sociální hierarchie společnosti samé. Jinými slovy: prostorové, komunikační, vizuální centrum veřejného prostoru představuje mocenský střed, který je obsazen znaky vládnoucí ideologie či dominantního diskurzu. O peri-

2 K přejmenování některých pražských veřejných prostranství v roce 1848 s odkazem na národní historii srov. např. Ledvinka (1997: 13n.) nebo Ledvinka/Pešek (2000).

3 Srov. *Lumír* 1861: 139.

4 K okolnostem vzniku a absenci slavnostního odhalení v národnostně vypjaté atmosféře rok 1848 srov. Kunštát (2000).

5 K oběma srov. např. Hojda/Pokorný (1997: 34–43, 44–53).

ferii platí opak.⁶ Dominantní ideologická paradigmatata tak nejen okupují oficiální diskurs, ale také se prostřednictvím pomníků a reprezentativních budov a jejich výzdoby manifestují – vizualizují – v centru městského prostoru. Konkurenční jazykově národní koncepty vegetují na periférii nebo v nižších žánrech.⁷ V případě pomníků Karlu IV., Františku I., Václavu Radeckému z Radče či Studentstvu pražskému jde o symboly a hrdiny vztažené k dynastii a říši, o důraz na univerzální latinu, resp. na univerzálně chápanou němčinu bez důrazu na její lokální etnický význam.

Jak si všímá týdeník *Lumír* z 31. ledna 1861, je naopak český národní narativ v pražském veřejném prostoru přítomen nanejvýš přechodnými instalacemi. Prostor, v němž takto přítomen je, není navíc „reprezentativní“ jako v předchozích příkladech. Sochy s národní tematikou⁸ jsou totiž umístěny v sálech pronajatých pro taneční bály, besedy a jiný druh neformální zábavy. Namísto zmíněných pomníků z bronzy stvořených vybranými umělci pro „věčnost“, máme tu co do činění s bustami z levnějšího přenosného materiálu a „levného“ provedení umístěných ve specifickém žánrovém kontextu:

Mnoho let uplynulo, co jsme neviděli v Praze tak skvělou národní slavnost, jako byla letošní velká beseda na Žofíně. [...] Mezi velkým a malým sálem byla podle sebe poprsí Josefa Jungmanna a Karla Havlíčka Borovského. [...] Uprostřed některých allegorických postav stála na hlavním místě socha Čechie s věrným svým lvem a na stěnách vynikalo několik reliefů ve formě medailonů s poprsím [...] krále Jiřího v životní velikosti a vyvedení velmi zdařilého. (*Lumír*, 31. leden 1861, s. 114; kurzíva M. N.)

Ples českých právníků, dle očekávání, skvěle vypadl, ano byl bez odporu nejskvělejší veřejný ples letošního masopustu. [...] Ve velkém (sále) byly sochy Vlasty, Havlíčka, Jungmanna; v malém poprsí Karla, Přemysla Otakara a nad nimi socha Spravedlnosti. [...] Krásenky [=dámky] naše vy-

6 Srov. Wortman (2000) na ruském, Stachel (2007) na vídeňském příkladu.

7 V těchto okrajových žánrech se rozvíjí subverzivní národní diskurz, nad nímž ovšem ústřední moc ani později neztrácí kontrolu a je schopna jej v sobě integrovat, jak o tom v jiných souvislostech mluví Greenblatt (1981).

8 V následujícím citátu je příznačný nejen odkaz na národní historické látky, ale v neposlední řadě také uplatnění nároku jazykového národa na území českých zemí v alegorii Čechie, jejíž pojmenování v 19. století v národních kontextech vytěsňuje jazykově nejednoznačnou či indifferenční Bohemii.

nikaly spanilostí a vkusným oděvem; z větší části objevily se tu v národních barvách a šněrovačkách. (*Lumír* 1862: 212; kurzíva M. N.)

Tak tomu ale nemělo zůstat. Možnosti veřejného prostoru pro národní mobilizaci totiž národní aktivisté pochopili – a také si je vyzkoušeli při pohřbu Václava Hanky. Hankův pohřeb byl inscenován jako mohutná manifestace „celé země“ a všech vrstev společnosti ve prospěch jazykově národního, československého odkazu „otce národa“ jako programu pro budoucnost.

Při pohřbu hrál ústřední roli odkaz na Hankovo životní dílo, tj. objevení a vydání *Rukopisu královédvorského*. Ten svou estetickou výjimečností, zdánlivou starobylostí, veřejným ohlasem i hodnotami, jež se v něm reflektovaly, sehrál významnou roli při utváření národního vědomí a sebevědomí. Polyglota *Rukopisu královédvorského*, nesená v průvodu za rakví a ověšená vavřínem, nebyla ovšem jen odkazem na Hanku. Kniha jako symbol slova či slovesnosti, která slovo i slovesnost uchovává a dává jim přetrvat, v tomto konkrétním případě ve spojení s vavřínem symbolizujícím vítězství odkazovala k vítěznému (slavnému, slovanskému) češství, rozuměj úspěšně obrozenému jazyku či národu, jehož budoucnost svou účastí ztělesňovala mj. přítomná mládež.⁹ Jazyk a s ním spjatá slovanská symbolika hraje v rituálu Hankova národního pohřbu vůbec ústřední roli. Jeho účastníci podle *Lumíra* zpívali české zpěvy, pohřební povoz byl ozdoben znakem rytířů sv. Vladimíra s ruským heslem: „Polza [dobro, užitek], čest, sláva“, průvod se zastavil u kláštera Na Slovanech spojeného se staroslověnskou liturgií. Samotný pohřeb s tryznou se odehrál na Vyšehradě, jehož slovanskou symboliku s odkazem na krále Vratislava a zvláště s odkazem na *Rukopis zelenohorský* netřeba rozvádět. Pohřební průvod tak měl – alespoň v referátu *Lumíra* – jasný jazykově národní akcent.

Zároveň se ho však zúčastnila také česká šlechta a místodržící uherského původu hrabě Forgáčz. Tito účastníci pohřební slavnosti vtiskli tomuto pohřbu punc

9 Podobně bylo symbolu knihy využito už při pohřbu Josefa Jungmanna v roce 1847, při němž byl takto vyzvednut jeho Slovník. Srov. Rak (2001).

mimořádné události a probouzeli dojem, že k Hankovu jazykově národnímu odkazu se hlásí i elita země. Jmenovaní ovšem většinou patřili nikoli k sympatizantům československého národního hnutí, ale k sympatizantům zemské svébytnosti. Při dané inscenaci pohřebního průvodu se nicméně stali statisty československé manifestace, jejíž střed představovali nosiči rakve: František Palacký, Václav Vladivoj Tomek, Josef Wenzig, František Ladislav Rieger, Josef František Frič a František August Brauner, který při nesení Hankovy rakve střídal Františka Palackého. Zúčastnili se jí i měšťané, představitelé univerzity, zástupci Hradce Králové, mládež, ve špalírech podél trasy průvodu stálo „celé“ město.

Význam pohřbu Václava Hanky, který se za života zásadním způsobem zasadil o Rukopisy a i svou smrtí a pohřbem probouzel národ, spočíval také v tom, že právě jím se na Prahu významově napojil periferní a v té době zpustlý Vyšehrad (obec oficiálně připojená až roku 1883) se svou slovanskou symbolikou, která od té doby stále výrazněji přecházela na Prahu. Ta se v 19. století odvíjela od spojení Vyšehradu s Libuší, jež vytvořil *Rukopis zelenohorský*.¹⁰ Hankovým pohřbem na ose Museum – Slovany – Vyšehrad tak do tehdy národně indiferentního pražského prostoru pohřebním vzpomínkovým aktem vstoupil československý, retrospektivně konstruovaný „historický“ čas.

Hankův pražský pohřeb a jeho národní, československá akcentuace se navíc staly vzorem pro tryzny ve zbytku českých zemí. Zádušní mše za Hanku, konané v obcích s českou většinou, se v referátech v týdeníku *Lumír* jeví jako parafráze pražského modelu. Referáty se přitom soustředily na jedné straně na polyglotu *Rukopisu královédvorského*, v níž se vizualizoval jazykově národní představný svět jazykového národního společenství shromažďujícího se „po celé zemi“ k tryznám za Hanku. Na druhé straně se referáty soustředily na zastoupení „všech vrstev společnosti“: s důrazem na komunální reprezentaci a mládež, představující národ jako komplexní a životaschopný organismus s přesahem do

budoucnosti. Československý charakter zádušních „tryzen“ umocňovaly také hudba a zpěvy, staroslověnské nápisy či volba protestních národních barev (trikolory, oděvy, katafalky).

Jak naznačeno, „tryzny“ za Hanku se – v podání *Lumíra* – zdály dokumentovat skutečnost, že se k jazykově národním hodnotám hlásí „celá země“: zvláště pozornost Lumír věnoval obcím na jazykovém pomezí, resp. v jazykově smíšených oblastech. Národní ideologie, která národ promítla nejen do času (a konstruovala jej tak v duchu primordinalismu jako jakousi „odjakživa“, předdějině existující danost), ale také do prostoru, nárokuje pro národ vlastní homogenní sídelní prostor (přičemž úsilím o standardizaci jazyka v rámci národně budovaného školství se homogenizovaly jazyk i společnost),¹¹ je v Hankově pohřbu a v zádušních mších konaných po českých zemích v návaznosti na tento pohřeb přímo exemplárně přítomna. Reflexí zádušních mší a tryzen za Hanku konaných v obcích s českou většinou a českou komunální reprezentací tak došlo k promítnutí českosti také do sídelního prostoru českých zemí se zřetelnou snahou překročit vnitřní jazykovou hranici a dokumentovat nárok na celé území českých zemí. O dvacet let později je národní hranice – třeba poutí slovanského hrdiny zachycenou ve foyer na lunetách Národního divadla – v představném světě „Čechů“ již jednoznačně „vevyprávěna“ (druhá luneta se ostatně jmenuje *Vypravování*) nikoli na vnitřní jazykovou, ale na zemskou hranici. První luneta nazvaná „Stráž na Pomezí“ přitom téma hranice explicitně uvádí, zatímco druhá tematizuje právě vypravování. Na dalších lunetách je národní hranice vedena nikoli po jazykové, ale po zemské hranici: Domažlice, Zřídla, Rudohoří, Průsmyky severní, Jizera, Boj se saní, V Krkonoších, Dvůr Králové... Spojovacím článkem lunet je nejen jejich tvar a obvod foyer, ale slovanský rek vyvedený v mánesovské stylové konvenci v duchu ilustrací *Rukopisů* a oděný do bílo-červeného oděvu na pozadí modrého podnebí lunet,

¹⁰ Srov též Macura (1998).

¹¹ K obdobným procesům v německé společnosti a homogenizaci, standardizaci němčiny srov. Linke (1996).

kteřý se objevuje na všech lunetách. Při takovém ztvárnění historického území českých zemí jako jazykově národního teritoria se jazykoví Nečeši odsouvají do role infiltrovaných imigrantů. Národ, chápaný sice jazykově, ale promítaný též do nárokovaného prostoru, je tak v představovém světě 19. století tmelem spojujícím zemi – přesněji řečeno české země – v jeden celek, jak je to dobře vidět v propojení zemských znaků dedikačním nápisem „Národ sobě“ pod tympanonem nad jevištěm Národního divadla.¹²

Podobně jako předtím pohřby Josefa Jungmanna, Karla Havlíčka Borovského nebo Josefa Kajetána Tyla byl i Hankův pohřeb prostředkem národní manifestace. Na rozdíl od Havlíčkova nebo Tylova pohřbu, jež se odehrály v době defenzivy jazykově národní ideologie a silné cenzury za Bachova neoabsolutismu, byl Hankův pohřeb těsně před komunálními a zemskými volbami, jeho medializace např. v týdeníku *Lumír* a jeho prezence v městském veřejném prostoru pražském i mimo-pražském, prostředkem formování veřejného mínění ve prospěch národní ideologie části českých středních městských vrstev a nástrojem úspěšné národně politické mobilizace. Na rozdíl od dřívějších národních pohřbů stál navíc Hankův pohřeb také u zrodu ideje institucionalizované národní vzpomínky promítnuté do městského veřejného prostoru.

Již během vzpomínkových akcí na Hankovu památku se totiž v *Lumíru* i v jiných kontextech psalo o potřebě zřízení důstojného pomníku Hankovi a o zřízení české národní svatyně Slavín,¹³ tedy národního pantheonu či pohřebiště, které bylo nakonec právě díky Hankovu pohřbu umístěno nikoli na – také v *Lumíru* – živě diskutovaných Olšanech, ale na Vyšehradě. Český orientovaná veřejnost navíc podle *Lumíra* ve stejné době rozběhla sbírky na pomníky Čelakovskému, Štúrovi, Jungmannovi, Komenskému a jiným osobnostem vnímaným jako nositelé národní myšlenky. František Palacký proto spolu s dalšími osobnostmi v návaznosti na pohřby

Václava Hanky (1861) a Boženy Němcové (1862) na Vyšehradě i ve snaze koordinovat zmíněné sbírkové aktivity založil spolek Svatobor, který pracoval pod heslem „Pomáhej, osvěcuj, pamatuj“ a podle stanov byl zasvěcen pěstování památky českých spisovatelů (v široké definici) formou pomníků a náhrobků. Spolek navíc zajišťoval také finanční podporu žijících spisovatelů.¹⁴

Založením spolku Svatobor tak národní aktivisté vytvořili instituci, která usilovala o šíření národní myšlenky nejen v prostoru řeči (literatury, divadla, novin, vzdělání a vědy), jak to již dříve činila třeba Matice česká, ale která usilovala také o její přenesení na veřejná prostranství a o její vizualizaci tamtéž. Vše se dělo s vědomím, že národní program zde může oslovit, získat a zformovat také národně „indiferentní“ veřejnost: tedy že může zformovat ty, u nichž s ohledem na jejich primární socializaci v jazykově smíšených rodinách či domácnostech, či s ohledem na sekundární socializaci v německých školách dominovala němčina. Cílovou skupinou byli i ti, kdo s ohledem na omezené finanční prostředky nečetli české knihy a noviny ani nenavštěvovali česká divadelní představení. A samozřejmě šlo i o sebezpotvrzení, manifestaci vlastní národní obrody. Svatoboru tedy šlo o víc než o pouhé nalezení „významového těžiště“, o „pointu“ bulvárů a náměstí, jak smysl pomníků ve veřejném prostoru vysvětlují Pokorný s Hojdou (1997: 16).

Vznik spolku Svatobor (1862) totiž dokumentuje expanzi národní liberální ideologie rovnosti z měšťanského salónu či z měšťanské besedy, jak ji reflektují citáty výše, či z městského (národního) divadla, které dostalo svou prozatímní budovu v roce 1862, do městského veřejného prostoru, který se od obou předchozích veřejných prostorů liší tím, že veřejnost k němu má zcela volný, neregulovaný přístup. Tvrdí-li Habermas (1989), že moderní veřejnost se zrodila v měšťanském salónu a městském divadle, jež představovaly alternativu k dvorské kultuře s regulovaným přístupem a striktním ceremo-

12 K ikonografii srov. dokumentaci v Benešová (1999).

13 Srov. např. *Lumír* 1861: 86.

14 Stanovy *Svatobora*. Archiv hlavního města Prahy. Spolkový katastr, SK Signatura II/0015.

nielem, a tvrdí-li dále, že se moderní veřejnost se díky svobodě slova zformovala ve veřejném prostoru médií, pak by se v duchu této argumentace dalo říci, že moderní veřejnost se také díky svobodě pohybu a svobodě shromažďování rodila také ve veřejném městském prostoru, který usilovala vizuálně přepsat (překódovat) národně liberální symbolikou.¹⁵ (Sto let před televizí, která vytvořila kvalitativně nový veřejný prostor, byl ostatně význam městského veřejného prostoru pro formování veřejného mínění podstatně větší než dnes.) Cílem mobilizace národních mrtvých v programu Svatoboru byla mobilizace živých a jejich zformování v národní veřejnost.

Wortmanovu tezi o projekci společenské hierarchie do uspořádání sídelního prostoru,¹⁶ již jsem zmínil výše, lze pak s ohledem na pražský kontext vyhrotit v tom smyslu, že na tehdejší podskalské a vyšehradské periferii pražské aglomerace na straně jedné a na žižkovské periferii na straně druhé, tedy v dominantně česky obydlených předměstích, započala směrem k centru – s „cisařským hradem“ (F. Kafka Růžence ze září 1917),¹⁷ pomníky Františka I. na vltavském nábreží, maršála Radetzkého na Malé Straně nebo Karla IV. poblíž Karlova mostu – jazyková i vizuální transformace pražského, národně zprvu indiferentního nebo státoprávně konformního veřejného prostoru v prostor jazykově národní.

Tezi o přesunu národních aktivit z periferie směrem do centra lze dokumentovat na aktivitách spolku Svatobor. Ten vzešel z manifestačních pohřbů na Vyšehradě, kde realizoval pomník Hankovi (1861/1875) s výmluvným citátem „Národy nehasnou, dokud jazyk žije“. Spolek Svatobor ale své představy o podobě veřejného prostoru posléze úspěšně vnáší i do centra např. v realizaci Jung-

mannova pomníku (1873/1878) na dnešní Národní třídě.¹⁸ Za zmínku stojí i realizace Palackého mostu (vyvedeného v československých protestních barvách) mezi Smíchovem a Podskalím, jež časově předběhla jiné pražské veřejné stavby s národní ikonografií.¹⁹ Národní symbolika přišla z periferie směrem do centra v případě českých urbanonym, tedy pojmenování veřejných prostranství a objektů na veřejných prostranstvích (včetně pomníků). Tato urbanonyma městský prostor zvoleným kódem i tématy – ta odkazují k české národní tematice, resp. k národně chápaným tématům – postupně vytyčila a předefinovala jako český prostor: nejprve na Žižkově a posléze i v jiných částech Prahy a nakonec i v centru pražské aglomerace, jež urbanisticky fungovala jako jeden celek ještě před svým formálním sjednocením městských částí.²⁰

Město Žižkov, pojmenované podle návrší Vítkov či Žižkov, na němž Jan Žižka z Trocnova v roce 1420 svedl bitvu větší svým věhlasem než rozsahem, začalo totiž svůj systém urbanonym s husitskou a reformační tematikou utvářet již v roce 1872. Tehdy mladočeský politik Karel Hartig podal návrh na pojmenování ulic *Husova*, *Žižkovo náměstí*, *Pořebřadova*, *Prokopova*, *Prokopovo nám.*, *Želivského*, *Chlumova*, *Roháčova*, *Komenského nám.*, *Vítkova*. Ještě před osamostatněním Žižkova v roce 1875 a po jeho vyčlenění z Královských Vinohrad byla do konce 19. století zavedena další urbanonyma čerpající z reformační tradice husitské, bratrské, stavovské, později též tradice národně obrozenecké. Tyto tradice se vnímaly jako kompatibilní, obsahově na sebe navazující: *Cimburkova*, *Kališnická*, *Lipanská*, *Lupáčova*, *Milíčova*, *Blahoslavo-va*, *Českobratrská*, *Dalimilova*, *Harrantova*, *Štítného*, *Basilejské nám.*, *Ambrožova*, *Rokycanova*, *Jakoubkova*, *Černínova*, *Jesenio-va*, *Kaplířova*, *Bořivojova*, *Karlova*, *Palackého*, *Krásova*, *Chelčického*, *Veleslavínova*, *Orebitská*, *Táboritská*, *U Božích bojovníků*,

15 K Habermasově teorii a utváření národní veřejnosti srov. Eley (1992), k roli médií při utváření veřejnosti srov. Garnham (1992). K salonům v české kultuře 19. století srov. Lorenzová/Petrasová (1992). K roli divadla, městského i ochotnického, při formování české veřejnosti srov. Černý (1998) nebo Marek (2004).

16 Srov. Wortman (2000).

17 Srov. např. Nekula (2003a: 508).

18 K Hankovu pomníku a počátkům Slavína na Vyšehradě srov. Benešová (2001) nebo Nekula (2003b). Jungmannově pomníku srov. např. Hojda/Pokorný (1997: 54–64).

19 Srov. Ledvinka/Pešek (2000: 494), Nekula (2004) aj.

20 Detailně Pešek (1999).

Břetislavova, Vratislavova, Libušina, Kostnické nám., Husinecká, Trocnovská, Jeronýmova, Přibyslavská, Sudoměřická... Objevuje se tu i řada dynastická (Přemyslovská, Lucemburská, Jagellonská), příznačně s vyloučením Habsburků.²¹

Jak naznačeno, pojmenováním veřejných prostranství byl veřejný prostor postupně modelován jako český také v ostatních, v té době okrajových částech pražské aglomerace a od osmdesátých let stále výrazněji také v centru pražské aglomerace.²² Vysloveně ideologický, národní náboj dostala urbanonyma na plechových tabulích až v devadesátých letech 19. století. V roce 1893 byla totiž v rozpočtu města Prahy vyčleněna kapitola k náhradě dvojjazyčných tabulí tabulemi jednojazyčnými (= českými), přičemž nápisy na nich měly být vyvedeny bíle na červeném podkladu s modrým nebo bílým rámováním,²³ tedy v československých protestních barvách, zatímco v Brně, Olomouci nebo Liberci na nich až do vzniku první republiky dominovala němčina.²⁴ Praha tak byla na veřejných prostranstvích předefinována na české město. O něco později, již ve 20. století, je takto Praha alegoricky znázorněna – tedy s využitím československých protestních barev a v duchu inauguračního prohlášení pražského primátora JUDr. Tomáše Černého z roku 1882 o zlaté slovanské Praze – na mozaice „Hold Slovanstva Zlaté Praze“ (1908) od Karla Špillara na průčelí Obecního domu.²⁵

Přibližně ve stejné době, kdy v osmdesátých a devadesátých letech 19. století došlo k předefinování veřejného prostoru urbanonymy a kdy podle Hojdy a Pokorného (1997: 134) kulminuje vzpomínková kultura pomníků také na veřejných prostranstvích českých měst s německou většinou (tematicky zasvěcených Jo-

21 K dějinám Žižkova naposledy Šesták (2008), prameny k názvům veřejných prostranství srov. Lašřovka/Ledvinka (1997), Ledvinka (2007), k ideologii a urbanonymům srov. Nekula (20008).

22 Srov. též Ledvinka (1997).

23 Srov. Ledvinka (1997: 16).

24 K Brnu srov. Flodrová/Galasková/Vodička (1984: 6), k Liberci srov. Ledvinka (1997: 16).

25 K národní symbolice Obecního domu srov. Prahl (2002), k Tomáši Černému srov. Ledvinka/Pešek (2000: 495n.).

sefu II., F. Schillerovi, J. W. Goethovi, F. L. Jahnovi, Valdštejnovi, Walteru von der Vogelweide či – výjimečně – Lutherovi),²⁶ se rozbíhá ovládnutí pražského veřejného prostoru postupně ovládnut národními reprezentativními stavbami, pomníky a artefakty. Ty je možno označit jako národní s ohledem na specificky pojaté motivy rukopisné, husitské, obrozenské, v omezené míře též svatováclavské: na vltavském nábřeží bylo dokončeno Národní divadlo s monumentální vnitřní i venkovní výzdobou motivicky napojenou na symboliku Rukopisů a mythos tzv. národního obrození; na Vyšehradě byla postavena krypta českého Slavína (zasvěcená 1901 Juliem Zeyerem) s výmluvným citátem z věnovací listiny Petra M. Fišera „Ač zemřeli – ještě mluví“, kde se v jazykové aluzi prolíná obraz zmrtvýchvstání v Kristu a zmrtvýchvstání v národu; Palackého most byl rozšířen o Myslbekova sousoší odkazující k slovanské prehistorii českých zemí; ještě předtím se vedla nacionálně vyhrčená debata o obměně soch na Karlově mostě, jež byly strženy při povodni v roce 1890, jež dostala pointu odmítnutím „navrácení“ Ignáce z Loyoly na most a nahrazení „německého“ Rolanda instalací českého Bruncvíka s mečem taseným v roce 1884 proti nepřítelům vlasti (srov. též Jiráskovo převyprávění legendy o Bruncvíkovi ve *Starých pověstech českých*, jež vyšly v roce 1894); byl založen Spolek pro zbudování pomníku Jana Žižky z Trocnova na Vítkově/Žižkově (1882); v zasedací síni pražského magistrátu byl instalován Brožíkův monumentální obraz „Jan Hus před koncilem v Kostnici“ (1894/1895), který se stal magnetem národně uvědomělé veřejnosti (odlišně „Volba Jiřího z Poděbrad“); na průčelích pražských domů se objevují citáty Svatováclavského chorálu či figurální alegorie pojaté po vzoru Národního divadla v duchu mánesovské stylové konvence atd.²⁷ Podobně je

26 K obsazování veřejného prostoru v evropském srovnání srov. pozoruhodný sborník Jaworski/Stachel (2007), srov. též Bucur/Wingfield (2001) a Walkowitz/Knauer (2004).

27 K Národnímu divadlu srov. Vybíral (1999), Prahl (1999), Marek (2004), k Slavínu srov. Benešová (2001) nebo Nekula (2003), k mostům srov. Hojda/Pokorný (1997: 21–33), Nekula (2004) nebo Šefců (2007), k pomníku Jana Žižky srov. Hojda/Pokorný (1997: 150–163) nebo Šesták (2008).

tomu i v městech s českou většinou: v Jičíně, v Táboře, kde je odhalen Strachovského pomník Jana Žižky (1884), v Poděbradech, kam byla z Jubilejní výstavy přenesena Schnirchova jezdecká socha Jiřího z Poděbrad atd.

Vyhroceně formulováno: zmíněnými stavbami, pomníky a nápisy se ve veřejném prostoru vizuálně fixoval národní teritoriální zábor podobným způsobem, jako se to svého času dělo při referování zádušních mší a tryzen za Václava Hanku v týdeníku *Lumír* nebo při naraci národního prostoru ve foyer Národního divadla.

Podobně jako národní ideologie postupně prosakuje do společnosti a stává se její novou sociální skutečností,²⁸ ovládla česká národní symbolika postupně pražská veřejná prostranství a zbarvila veřejný prostor jeho národnostní ambivalence. Rozhodující ovšem byla institucionalizace jazykově národního modelu ve školství, úřadech, kultuře. Obě skupiny obyvatelstva se jí čím dál víc homogenizovaly podél (teritoriální a funkční) jazykové hranice a agitační boj o „duše“ – jak ve svých studiích o cenzu nebo o zaškolování školáků v českých zemích ukázaly Ines Koeltzsch nebo Tara Zarah (2007) – pokračoval v národnostně smíšených oblastech, resp. v pohraničí, i za první republiky. Zrození Prahy jako „českého“ města přitom nepochybně umožnila migrace a demografická i správní proměna Prahy i reformy volebního systému, jež ovlivnily složení pražské městské rady a jejích výkonných orgánů. Stěží si lze ovšem tyto proměny představit bez agitace ve prospěch „českého“ národa“ formující veřejnost a formulující postupně její požadavky v oblasti kultury, školství nebo obecní a státní správy.²⁹ Vizuální projekcí národního diskurzu je ikonografická proměna pražského veřejného prostoru, jež je zároveň nástrojem národní agitace. Z městského veřejného prostoru, který byl v národním smyslu vytyčen také urbanonymy, pomníky a veřejnými stavbami, jež reprezentovaly národní hodnoty a stávaly se kulisou národních demonstrací referovaných v národním tisku, se

28 Srov. Anderson (1983).

29 K poměrně rychlé asimilaci českých migrantů ve Vídni, kde takto příhodné podmínky nebyly, srov. např. Glettler (2004).

odvíjel veřejný diskurz, jenž tento prostor spoluvytvářel a zároveň jím byl formován.

Překódování pražského veřejného prostoru českou národní symbolikou samozřejmě pokračovalo i na počátku 20. století, kdy na místě bývalého Králova dvora a ve vědomé opozici k Německému domu na Příkopěch vyrostl Obecní dům (1905–1912), jež měl nést a v důsledku protestů pražských Němců nakonec nenesl kontroverzní, výhradně česky formulovanou, a proto jednostrannou dedikaci „Národu“. Ve stejném roce, kdy byl dokončen Obecní dům, byl na Vltavském nábřeží poblíž Palackého mostu odhalen pomník Františku Palackému s alegorií národního vzkříšení a věnováním „Svému buditeli a vůdci vzkříšený národ“. A na Václavském náměstí byl ve stejné době vžtyčen pomník sv. Václava ve zbroji a posléze i v doprovodu „českoslovanských“ svatých opatřených citátem bojovného chorálu „Svatý Václave, vévodo české země, kníže náš, nedej zahynouti nám i budoucím“ (socha ovšem vznikla už v devadesátých letech 19. století).³⁰ Ve stejné době proběhla také soutěž na jezdecký pomník Janu Žižkovi (jezdecká socha bývala konvenčně vyhrazena panovníkovi), jehož realizaci zdržela první světová válka. Na Staroměstském náměstí, jednom z nejexponovanějších míst pražského veřejného prostoru, byl v roce 1915 proti vertikálnímu Mariánskému sloupu odhalen horizontálně koncipovaný pomník Janu Husovi s oltářními stupni, na jehož korpusu je vyveden mj. také citát z Komenského Křaftu: „Věřím, že vláda věcí tvých k tobě se navrátí, ó lide český!“³¹ A v tomto výčtu bychom mohli pokračovat.

Český národní aktivismus přitom ve stejné době (1913) s úspěchem brání stavbě nových „německých“ pomníků (např. pomníku Wolfgangu Amadeu Mozartovi) z obavy, že by se mohly stát kristalizačním bodem, „shromážděním“ německého aktivismu v Praze, tedy že by mohly

30 K Obecnímu domu srov. Prah (2002), resp. Svatošová/Ledvinka (20002), k Palackého pomníku srov. Hojda/Pokorný (1997: 92–104), k sv. Václavovi srov. Hojda/Pokorný (1997: 105–116), Samerski (2007), Hojda (2007).

31 K pomníku Jana Husa srov. např. Hojda/Pokorný (1997: 79–91), Paces (2001).

plnit stejnou funkci, jakou plnily české pomníky ve prospěch českého národního hnutí.³² Stávající „německé“ pomníky a reprezentativní stavby byly již předtím zastíněny, jako Nové německé divadlo Zemským (později Národním) muzeem, Německý dům Obecním domem, nebo nebyly po poškození obnoveny (Loyolova socha na Karlově mostě), resp. byla zdržována jejich oprava (Německý dům). Po pádu císařství a po nastolení republiky z pražského veřejného prostoru zmizely nejen plechové cedule s urbanonymy odkazujícími k habsbursko-lotrinské dynastii. Veřejný prostor byl od „cizích“ prvků spontánně nebo řízeně „očištěn“ také odstraněním pomníků, které dle veřejného mínění odkazovaly ke stejným hodnotám jako svěšené orientační tabule na pražských nábřezích: Mariánský sloup na Staroměstském náměstí vnímaný jako symbol rekatolizace a habsburské moci a stržený žižkovskými hasiči, pomník hraběti Janu Josefu Václavu Radetskému na Malostranském náměstí, či socha Františka I. na vltavském nábřeží. Veřejně se diskutovalo také o odstranění sochy „cizího svatého“ Jana Nepomuckého z Karlova mostu apod.³³ Cílem útoků motivovaných národně, resp. státoprávními spory, byly ostatně sochy Jana Nepomuckého a Františka I. už v roce 1893. Jak ukázali Wingfield (1997) nebo King (2001), bylo tomu tak v roce 1918 a 1920 nejen v Praze, ale i v jiných českých městech, dokonce i ve městech sice s německou většinou, ale s československou vojenskou posádkou. Šlo vlastně o demarkaci národního záboru. Formulováno mírněji: v Praze a jiných českých městech tak došlo k reinterpretační veřejného prostoru a teritoria v národním duchu.

Proces překódování veřejného prostoru se nezastavil ani po roce 1918. První republika, kdy se husitství jako symbol demokratických tradic českého národa stalo součástí národní sebeprezentace (státní svátek, heslo státu...), došlo k oživení myšlenky pomníku Jana Žižky na Vítkově. Jeho realizaci sice pozdržela druhá svě-

32 K Mozartovu pomníku srov. Hojda/Pokorný (1997: 127–133).

33 K odstraňování pomníků srov. např. Hojda/Pokorný (1997), Paces (2004), Nekula (2004).

tová válka, ale Pantheon národního osvobození (zahájen v roce 1928) zde realizován byl.³⁴ Ve stejné době byly realizovány pomníky „spojenců“ československého národa: Ernesta Denise na Malostranském náměstí a Wodrowa Wilsona na Hlavním (Wilsonově) nádraží. Na Slovanech byl zase v roce 1932 odhalen pomník „našim“ legionářům, rozběhla se debata o Masarykově pomníku na Letné, jež je Pařížskou ulicí vizuálně spojen se Staroměstským náměstím s pomníkem Janu Husovi a prozatímním hrobem neznámého vojína apod. Na Karlově mostě bylo na místě po Loyolovi zadáno (1928) a posléze realizováno (1938) sousoší slovanských věrozvěstů Cyrila a Metoděje.

Naopak v době protektorátu jsou pomníky a stavební památky vnímané jako potenciální ohnisko národní, protiněmecké mobilizace rozebírány a ničeny (hrob neznámého vojína, pomníky F. Palackému, E. Denisovi, W. Wilsonovi, pomník legionářům...), zavírány (Památník osvobození na Žižkově...), zakrývány (pomník Jana Husa na Staroměstském náměstí) nebo nově interpretovány: K. H. Frank, ministr pro protektorát Čechy a Morava, dobová publicistika, ale také pražské bedekry a reprezentativní obrazové publikace Prahy té doby popisují a zobrazují Hradčany, Karlův most či Karlovu univerzitu jako plody říšského ducha, zatímco Emanuel Moravec přirovnává sv. Václava k státnímu prezidentovi Háchovi, který podobně jako sv. Václav pochopil historickou nutnost a kulturní a geopolitickou příslušnost českých zemí k Říši a podrobil se jí.³⁵ Veřejná prostranství jsou navíc přejmenována v duchu dominantního diskursivního paradigmatu, jímž je věrnost Říši a kulturní spojení s ní. Někdejší *Františkovo nábřeží*, v roce 1919 přejmenované na *Masarykovo* a v roce 1940 na *Vltavské*, od roku 1942 neslo jméno *Reinhard-Heydrich-Ufer* a u ná-

34 Srov. Klímeček (1996).

35 K německé nacionální interpretaci Prahy srov. Frank (1942), Wollmar (1943), k Háchovi srov. Pasák (1997), k české kultuře za protektorátu srov. Červinka (2002) a Doležel (1996), k obrazové dokumentaci srov. Uhlíř (2008), k cestovním průvodcům apod. srov. Thomsen, detailněji k Praze a jiným evropským velkoměstům za druhé světové války srov. Fejtová/Ledvinka/Pešek (2007), tam obzvláště Pešek (2007).

zvu se neuváděl český ekvivalent. Na Žižkově byla zase např. *Havlíčková* přejmenována na *Ochranovskou*, *Harrantova* na *Kalvínovu*, *Šlíkova* na *Melanchtonovu*, *Husova* na *Huttenovu*, *Karlova* na *Lutherovu*, čímž se potlačil mobilizující odkaz na „národní“ rebely a podtrhla se česko-německá kulturní spřízněnost (společná reformační minulost).³⁶ Podobný osud jako rozebrané pomníky měly i pomníky v menších městech. Tak byl třeba v roce 1941 rozebrán pomník Jana Husa od Františka Bílka z předválečné doby. Naopak obnova pomníku maršála Radetzkého se přinejmenším zvažovala.

2.

Problém předpokladu, živého v 19. i 20. století, že existuje stabilní a homogenní národní kolektivní identita, spočívá v tom, že je to předpoklad chybný nebo přinejmenším nepřesný. Vyjít z něho bylo možno proto, že je to perspektiva části dobových aktérů (a v tomto smyslu tento předpoklad „chybný“ není). Ti národní kolektiv konstruovali jako homogenní, bráníce pomníkům a ničíce pomníky konkurenčních skupin (i tyto alternativní či konkurenční skupiny ovšem v odmítavém postoji k jazykovému národu či češství odkazují ke kategorii jazykového národa) a veřejný prostor redefinovali i jeho přejmenováním. Takto konstruovaná kolektivní národní identita přitom prosakuje stále hlouběji a formuje společnost, jež ji také institucionalizuje a sankcionuje zákonem, čímž se stává sociální realitou. Doboví aktéři přitom jazykový národ chápali jako ontologickou (biologickou, rasovou) danost a jen výjimečně si uvědomovali, že jde o sociální konstrukt.³⁷

Na pozadí předpokladu takové ontologické danosti máme ovšem tendenci reflektovat jako stabilní a homogenní také významy památníků s národní symbolikou, a v důsledku toho chápat proměnu pražského veřejného prostoru jako svého druhu kontinuální proces jeho „národního kódování“. Proměny veřejného prostoru se

pak v zjednodušující retrospektivě jeví tak, jako by se řídily nějakým předem daným „národním“ plánem v režii Svatoboru nebo pražského magistrátu, podobně jako místa pro sochy a sousoší na Karlově mostě donátorům v 18. století přiděloval a činnost hutí na pokyn panovníka koordinoval jezuitský řád.³⁸ Pro to se zdá svědčit i přejmenovávání veřejných prostranství při změně nebo vyostření režimu a při změně dominantního paradigmatu veřejného diskurzu.

Tak jednoduché to ovšem není: proti zřízení Mozartova pomníku se sice postavili národní aktivisté (jmenovitě jistý Václav Moravec), ne však – nebo alespoň ne primárně – pražský magistrát. Ve prospěch jeho zřízení se podle Hojdy a Pokorného (1997: 129) vyslovil i Karel Kramář, o jehož národní orientaci může být jinak sotva sporu. Také stržení Mariánského sloupu a ničení symbolů rakouského státu bezprostředně po vyhlášení republiky se nebylo v režii pražského magistrátu. Odstranění sochy Františka I. nebo pomníku maršálu Radetzkému bylo mj. také výsledkem snahy magistrátu zabránit chaosu a výsledkem snahy utlumit kulturu poškozování veřejného majetku. Motivy tedy nebyly jen národní, a žádný vyšší plán, není-li jím paradigma monoglosní národní ideologie promítající národ do prostoru, tedy podle všeho neexistoval, i když nelze přehlédnout, že magistrát, resp. magistráty jako nejvyšší samosprávné orgány obce, aktivity českých spolků, sdružení jako Svatobor, Spolek pro zřízení pomníku Jana Žižky apod. i jednotlivců podporoval/y či jako v případě iniciativy za zřízení pomníku Wolfgangu Amadeu Mozartovi omezoval/y územním plánem, dary/odebráním stavebních pozemků či vydáním/nevydáním stavebního povolení apod., a že magistrát/y měl/y i vlastní okrašlovací politiku a organizačně a finančně podporoval/y některé projekty nebo realizoval/y vlastní projekty, jež veřejným prostranstvím vtiskly specifický charakter.

De Fina (2006) navíc – v jiném kontextu – ukazuje, že individuální i kolektivní identita – a platí to i pro identitu národní – je diskurzivní konstrukt, který je – řečeno

³⁶ K tomu detailněji Nekula (2008).

³⁷ K „Biomacht“ srov. Wagner (2007).

³⁸ K tomu srov. Neubert/Kořán/Suchomel (1991: 52).

terminologií konverzační analýzy – za jistým účelem vyjednáván ve specifickém společenském, diskurzivním kontextu. Opakovaná přejmenování veřejných prostranství tak ukazují na to, že i ve veřejném prostoru máme co do činění spíše s mocensky prosazovanými konstrukty než s existencí kolektivní identity.

Vyjednávány ovšem nejsou jen identity, ale významy obecně. To platí – navzdory jejich bytelnosti – i pro pomníky: např. Kallert (2001) ukázala, jak se původní koncept pomníku sv. Václava od J. V. Myslbeka – také v reakci na veřejný ohlas – na cestě k realizaci postupně proměňuje a jak se jeho náboženský akcent (sokl se svatými, svatozář) oslabuje ve prospěch významového akcentu národního či jazykově národního (atributy světce v kombinaci s brněním, výběr vyčleněných svatých, citát chorálu). Hojda s Pokorným (1997) zase vyzdvihli prvotní rozpaky veřejnosti nad „bojovným“ pojetím sv. Václava, jež jej ovšem brzy přijala a identifikovala se s ním. Obdobné proměny prodělaly i Suchardův pomník Františku Palackému, Šalounův pomník Janu Husovi apod., přičemž podoba pomníků i jejich významy byly vyjednávány také v každodenním i mediálně vedeném diskurzu, návazujícím na veřejné soutěže, resp. výstavy soutěžních návrhů apod. Tyto „texty“ či obrazy osobností přitom neměly a nemají pro různé skupiny „čtenářů“ a v různých diskurzivních rámcích (či v rámci dominantního a subverzivního diskurzu) jednotný význam ani ve stejné době: Jan Herben (1930), který mluvil o dvou českých národech a který sv. Václava viděl v jedné řadě s Karlem IV., Liechtensteinem, Slavatou, Martinicem a Janem Nepomuckým a který jmenované dával do opozice vůči Janu Husovi a Janu Žižkovi, Chelčickému, Janu Blahoslavovi, Jiřímu z Poděbrad a Janu Ámosu Komenskému, viděl sv. Václava jinýma očima než účastníci státních oslav v rámci svatováclavského milénia v roce 1929, resp. účastníci katolických oslav v roce 1935. A v Halasově mobilizační básni „Praze“ z *Torza naděje* z roku 1938 nebo při studentských demonstracích v říjnu 1939 jsou v souvislosti s pomníkem sv. Václavovi v paměti kolektivu aktualizovány jiné vý-

znamy než při vyhlášení protektorátu v březnu 1939 nebo při přísaze věrnosti velkoněmecké říši po atentátu na Reinharda Heydricha v roce 1942, které se odehrály na stejném místě:

V pátek 3. července se konal v Praze pod památným pomníkem sv. Václava na Václavském náměstí obrovský závěrečný projev vlády. Za přítomnosti státního prezidenta dr. E. Háchy, promluvil ministr školství a ministr lidové osvěty E. Moravec. Za jednomyslného souhlasu více než 200 000 manifestantů vyjádřil neochvějnou věrnost všech Čechů k národní pospolitosti a k velkoněmecké říši, definitivně odmítl zločinné londýnské emigranty a tlumočil rozhodnou vůli jíti ve věrnosti s velkoněmeckou říší za Novou Evropou (*Pražský ilustrovaný zpravodaj. Společenský nepolitický týdeník*, 9. července 1942, č. 28, s. 1). Obdobně to platí i pro hodnocení Mariánského sloupu nebo pomníky s husitskou tematikou atd.

A podobně jako neexistuje stabilní a homogenní národní kolektivní identita, ale vždy jen její dobové podmíněná a účelová konstrukce, nemohou existovat ani stabilní a homogenní národní významy pomníků, o nichž tu byla řeč, jež by bez ohledu na širší diskurzivní kontext byly s to kódovat veřejný prostor jako prostor národní. Stejně tak nemohou – vyvázány z dobového diskurzu vedeného o nich či u nich třeba formou demonstrací – samy o sobě formovat národní vědomí. To je dáno jejich povahou. Jsou to totiž intertextuální odkazy, Jakobson by řekl *shifters*, k životnímu či literárnímu dílu zobrazených či v urbanonymech citovaných osobností, jejichž odkaz si každá doba či skupina – v politických projevech, publicistice, beletristice, každodenním diskurzu – vykládá po svém.

Přes tyto významové proměny symboliky pomníků ve veřejném prostoru je zřejmé, že pomníky na pražských veřejných prostranstvích operují s jistým obecněji srozumitelným tradovaným kódem, který spoluvypráví národní narativ a který se reflektuje i v rituálech, jakým byl třeba Hankův pohřeb. Tak je to alespoň možno vidět z pohledu semiotické teorie kultury,³⁹ jež kulturou ro-

39 Srov. Lotman (2001), Assmann (2006).

zumí systém znaků, jež mají svou materiální, mentální a sociální dimenzi. Porozumění pak ty, kteří jsou tohoto porozumění – diferencovaně nebo zjednodušeně, s odstupem nebo bez odstupe – schopní, ustavuje jako příslušníky určitého znakového, kulturního společenství, jež bychom mohli v tradici 19. století nazvat jako národní. Jako *homogenní* můžeme kulturu tohoto společenství chápat v tom smyslu, že svým příslušníkům poskytuje obdobný systém znaků a hodnot, s nímž její příslušníci operují. Přirozeně ne všichni stejně. A tak zatímco „nabídku“ tohoto systému jako celku lze chápat jako homogenní, jeho využití je individuálně i skupinově heterogenní (jednota v mnohosti). To vysvětluje i synchronní variaci kultury a jejích znaků a její proměny. Tuto variabilitu a proměnlivost je dobře vidět i na národním kódování veřejného prostoru pomníky i na národních rituálech, jež iniciovaly jejich vznik a jež se s nimi i později spojovaly.

Seznam literatury

- Anderson, Benedict (1983/1991): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revized Edition. London and New York: Verso.
- Assmann, Aleida (2006): *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck.
- Benešová, Marie (2001): Funerální architektura v tvorbě českých architektů druhé poloviny 19. století, in: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, ed. by H. Lorenzová, T. Patrasová. Praha: KLP, 92–105.
- Benešová, Zdeňka et al. (1999): *Národní divadlo – historie a současnost budovy. History and Present Day of the Building. Geschichte und Gegenwart des Hauses*. Praha: Národní divadlo.
- Bhabha, Homi K. (1990/2008): Introduction: narrating the nation, in: *Nation and Narration*, ed. by H. K. Bhabha. London, New York: Routledge, 1–7.
- Bucur, Maria/Wingfield, Nancy M. (eds.) (2001): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Purdue UP.
- Černý, František (1998): Diváci českého divadla v 19. století, in: *Umění a veřejnost v 19. století*. Plzeň: albis international.
- Červinka, František (2002): *Česká kultura a okupace*. Praha: Torst.
- De Fina, Anna (2006): Group identity, narrative and self-representation, in: *Discourse and Identity*, ed. by A. de Fina, D. Schiffrin & M. Bamberg. Cambridge UP, 351–375.
- Doležal, Jiří (1996): *Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha: Národní filmový archiv.
- Eley, Geoff (1992): Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century, in: *Habermas and the Public Sphere*, ed. by C. Calhoun. Cambridge, London: MIT Press, 289–339.
- Fejtová, Olga/Ledvinka, Václav/Pešek, Jiří (2007): *Evropská velkoměsta za druhé světové války*. Praha: Scriptorium.
- Flodrová, Milena/Galasovská, Blažena/Vodička, Jaroslav (1984) *Seznam ulic města Brna s vývojem jejich pojmenování*. 2. opravené a doplněné vydání. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Foucault, Michel (1972): *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. Translated by S. Smith. New York: Harper. (Francouzský originál: *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard 1969.)
- Frank, Karl Hermann (*1942): *Böhmen und Mähren im Reich*. Prag: Volk und Reich Verlag.
- Garnham, Nicholas (1992): The Media and the Public Sphere, in: *Habermas and the Public Sphere*, ed. by C. Calhoun. Cambridge, London: MIT Press, 359–376.
- Glettler, Monika (2004): Das tschechische Wien historisch, in: *Die entzauberte Idylle*, ed. by Ch. Rothmeier. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 77–108.
- Greenblatt, Stephen (1981): Invisible Bullets: Renaissance Authority and its Suversion, in: *Glyph* 8, 40–61.
- Habermas, Jürgen (1989): *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence. Cambridge, MIT Press. (Německý originál: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied: Luchterhand 1962.)
- Herben, Jan (1930/1990): *Chudý chlapec, který se proslavil*. Praha: Česká expedice a Dolmen.
- Hojda, Zdeněk/Pokorný, Jiří (*1997): *Pomníky a zapomínky*. Praha, Litomyšl: Paseka.
- Hojda, Zdeněk (2007): Der Wenzelsplatz in Prag – Bühne moderner tschechischer Geschichte, in: *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen*, ed. by R. Jaworski & P. Stachel. Berlin: Frank & Timme, 101–114.
- Jaworski, Rudolf/Stachel, Peter (eds.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen*. Berlin: Frank & Timme.
- Kallert, Kristina (2001): Landeheilige in Böhmen: Das Denkmal und die Denkmäler, in: *Deutsche und Tschechen. Geschichte – Kultur – Politik*, ed. by W. Koschmal, M. Nekula & J. Rogall. Praha: Paseka, 114–126.

- King, Jeremy (2001): The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond, in: *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, ed. by M. Bucur and N. M. Wingfield. Purdue University, West Lafayette, Indiana, 112–152.
- Klimek, Antonín (1996): *Průvodce Armádním muzeem*. 2. vyd. Praha: Historický ústav Armády České republiky.
- Kunštát, Miroslav (2000): Monumentum fundatoris. Pomník císaře Karla IV. k 500. výročí založení pražské univerzity, in: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* XL, no. 1–2, 39–51.
- Laštovka, Marek / Ledvinka, Václav et al. (1997): *Pražský uličník. Encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství*. 2 sv. Praha: Libri.
- Ledvinka, Václav (1997): Úvod, in: *Pražský uličník. Encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství*, ed. by M. Laštovka, V. Ledvinka et al. Vol. 1. Praha: Libri, 7–32.
- Ledvinka, Václav (2007): Die Namen von Prager öffentlichen Räumen als Spiegelung des Wandels der politischen Realität im 20. Jahrhundert, in: *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen*, ed. by R. Jaworski & P. Stachel. Berlin: Frank & Timme, 337–344.
- Ledvinka, Václav / Pešek, Jiří (2000): *Praha*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Linke, Angelika (1996): *Sprachkultur und Bürgertum. Zur Mentalitätsgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart, Weimar: Metzler.
- Lorenzová, Helena / Petrasová, Taťána (eds.) (1999): *Salony v české kultuře*. Praha: KLP.
- Lotman, Yuri M. (2001): *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Translated by Ann Shukman. Introduction by Umberto Eco. London: Tauris.
- Macura, Vladimír (1998): *Český sen*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Marek, Michaela (1995): Monumentalbauten und Städtebau als Spiegel des gesellschaftlichen Wandels in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts, in: *Böhmen im 19. Jahrhundert*, ed. by F. Seibt. Frankfurt/Main, Berlin: Propyläen, 149–233, 390–411.
- Marek, Michaela (2004): *Kunst und Identitätspolitik. Architektur und Bildkünste im Prozess der tschechischen Nationsbildung*. Köln: Böhlau.
- Neubert, Karel / Kořán, Ivo / Suchoň, Miloš (1991): *Karlsbrücke*. Praha: Galerie der Hauptstadt Prag.
- Nekula, Marek (2003a): Die deutsche Walhalla und der tschechische Slavín, in: *brücken N.F.* 9–10, 87–106.
- Nekula, Marek (2003b): „...v jednom poschoď vnitřní babylonské věže...“ *Jazyky Franze Kafky*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Nekula, Marek (2004): Prager Brücken und der nationale Diskurs in Böhmen, in: *brücken N.F.* 12, 163–186.
- Nekula, Marek (2008): Hus – Husova, Žižka – Žižkov... Toponyma a ideologie, in: in: *Jazyk a jeho proměny. Prof. Janě Pleskalové k životnímu jubileu*, ed. by M. Čornejová & P. Kosek. Brno: Host 2008, 178–194.
- Paces, Cynthia (2001): Religious Heroes for a Secular State: Commemorating Jan Hus and Saint Wenceslas in 1920s Czechoslovakia, in: *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Ed. by M. Bucur & N. M. Wingfield. West Lafayette (Indiana): Purdue UP, 209–235.
- Paces, Cynthia (2004): The Fall and the Rise of Prague's Marian Column, in: *Memory and the Impact of Political Transformation in Public Space*, ed. by D. J. Walkowitz & L. M. Knauer. Durham, London: Duke UP, 47–64.
- Pešek, Jiří (1999): *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole: 1850–1920*. Praha: Scriptorium.
- Pešek, Jiří (2007): Evropská velkoměsta za druhé světové války, in: *Evropská velkoměsta za druhé světové války*, ed. by O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek. Praha: Scriptorium, 9–22.
- Prahl, Roman (1999): Bildende Kunst im Theater, in: *Národní divadlo – historie a současnost budovy. History and Present Day of the Building. Geschichte und Gegenwart des Hauses*, ed. by Z. Benešová et al. Praha: Národní divadlo, 120–125.
- Prahl, Roman (2002): Umění, město a národ v symbolické dekoraci. Umělecká výzdoba Obecního domu, in: *Město a jeho dům. Kapitoly ze stoleté historie Obecního domu hlavního města Prahy (1901–2001)*, ed. by H. Svatošová & V. Ledvinka. Praha: Obecní dům, 97–116.
- Rak, Jiří (2001): Pohřeb jako národní manifestace, in: *Fenoméni smrti v české kultuře 19. století*, ed. by H. Lorenzová, T. Patrasová. Praha: KLP, 56–64.
- Rothmeier, Christa (Hg.) (2004): *Die entzauberte Idylle. 160 Jahre Wien in der tschechischen Literatur*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Verlag.
- Řepa, Milan (2006): *Poetika českého dějepisectví*. Brno: Host.
- Samerský, Stefan (2007): Wenzel. Altes und neues Staatssymbol der Böhmisches Länder, in: *Die Renaissance der Nationalpatrone. Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa im 20./21. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 99–115.
- Svatošová, Hana / Ledvinka, Václav (eds.) (2002): *Město a jeho dům: Kapitoly ze stoleté historie Obecního domu hlavního města Prahy (1901–2001)*. Praha: Obecní dům.
- Š., P.J. (1864): *Pomník studentstva pražského. Památka legii študentských od r. 1648–1848*. Praha: Rohlíček & Sievers.
- Šefců, Ondřej (ed.) (2007): *Karlův most*. Praha: Ottovo nakladatelství.
- Šesták, Zdeněk (2008): *Jak se ze Žižkova stalo velké město*. Praha: Academia.
- Uhlíř, Jan B. (2008): *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*. Praha: Ottovo nakladatelství.

- Vybíral, Jindřich (1999): Der Bau des Nationaltheaters – Idee und Wirklichkeit, in: *Národní divadlo – historie a současnost budovy. History and Present Day of the Building. Geschichte und Gegenwart des Hauses*, ed. by Z. Benešová et al. Praha: Národní divadlo, 101–106.
- Wagner, Benno (2007): “Sprechen kann man mit den Nomaden nicht”. Sprache, Gesetz und Verwaltung bei Otto Bauer und Franz Kafka, in: *Franz Kafka im sprachnationalen Kontext seiner Zeit. Sprache und nationale Identität in öffentlichen Institutionen der böhmischen Länder*, ed. by M. Nekula, I. Fleischmann & A. Creule. Weimar, Köln: Böhlau, 109–128.
- Walkowitz Daniel J./Knauer, Lisa M. (eds.) (2004): *Memory and the Impact of Political Transformation in Public Space*, Durham, London: Duke UP.
- White, Hayden (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore.
- Wingfield, Nancy Meriwether (1997): Conflicting Construction of Memory: Attacks on Statues of Joseph II in the Bohemian Lands after the Great War, in: *Austrian History Yearbook* 28, 147–171.
- Wollmar, Wolfgang Wolfram von (1943): *Prag und das Reich. 600 Jahre Kampf deutscher Studenten*. Dresden: Franz Müller Verlag.
- Wortman, Richard S. (2000): *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*. 2 vol. Princeton, Oxford: Princeton UP.
- Zarah, Tara (2007): Bilingualism and the Nationalist „Kampf um Kinder“ in the Bohemian Lands, 1900–1938, in: *Franz Kafka im sprachnationalen Kontext seiner Zeit. Sprache und nationale Identität in öffentlichen Institutionen der böhmischen Länder*, ed. by M. Nekula, I. Fleischmann & A. Creule. Weimar, Köln: Böhlau, 229–244.

Good, better and superb antonyms a conceptual construal approach

Carita Paradis

1. Introduction

Characteristic of antonyms is that they share an important segment of meaning at the same time as they differ prominently along the same dimension (e.g. Cruse 1986). Antonymy comes in different guises in linguistic communication. At the one extreme, it shows up as conventionalized antonym pairs such as *good–bad*, *heavy–light*, *hot–cold* and *slow–fast*. At the other extreme, antonymy may be construed for purposes of originality or poetic effect, e.g. ‘The most beautiful things are those that *madness* prompts and *reason* writes.’ (André Gide), ‘Timid men prefer the *calm* of *despotism* to the *tempestuous* sea of *liberty*.’ (Thomas Jefferson) or ‘A *joke* is a very *serious* thing.’ (Winston Churchill). In between those two extremes, there are numerous pairings which language users consider to be less good pairings. When asked to make judgements about how good a pair of adjectives are as opposites, speakers regard *slow–fast* as a good example of a pair of strongly antonymic adjectives, while *slow–quick* and *slow–rapid* are perceived as less good pairings, and *fast–dull* a less good pairing than *slow–quick* and *slow–rapid*. All these pairs in turn are better examples of antonymy than pairs such as *slow–black* or synonyms such as *slow–dull* (Paradis et al. 2009).¹

¹ The way I use the term antonymy is as a cover term for form–meaning pairings that are used in binary opposition in language use. As will become clear in this article, binarity receives a BOUNDEDNESS definition of partition into twos in conceptual space and opposition is a construal based on dimensional alignment and comparison. In some of the literature, antonymy is confined to binary opposition between contrary meanings in language, such as *good–bad*, as opposed to other opposites in language, such as converses, e.g. *buy–sell* and complementaries, e.g. *dead–alive* (Lyons 1977, Cruse 1986, Croft & Cruse 2004, Paradis 1997, 2001, Lehrer 2002).